

„Áldó hatalmak oltalmába rejtve”
Tanulmányok Visky Sándor Béla 65. születésnapjára

„Áldó hatalmak oltalmába rejtve”

Tanulmányok Visky Sándor Béla 65. születésnapjára

A kötetet szerkesztette

Ósz Sándor Előd

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó

Kolozsvár, 2026

Kolozsvári Protestáns
Teológiai Intézet

Megjelent a

Magyarországi Református
Egyház

és a
támogatásával.

A címlapon:
a galambodi református templom
(Debreczeni László rajza)

Borítóterv: Tipotéka

Fotó: Kiss Gábor

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

„Áldó hatalmak oltalmába rejtve” : tanulmányok Visky Sándor Béla

65. születésnapjára / a kötetet szerkesztette: Ósz Sándor Előd. -

Cluj-Napoca : Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet :

Egyetemi Műhely Kiadó, 2026

Index

ISBN 978-630-6815-02-9

ISBN 978-630-6636-34-1

I. Ósz, Sándor Előd (ed.)

Kiský Štěpán

Fazakas Sándor

Az identitáspolitiká csapdájában...

Avagy nem ért véget a huszadik század?

„Mondják, hogy a huszadik század valahol 1919-ben kezdődött és 1989-ben ért véget.”¹ E szavakkal kezdi Visky S. Béla Vladimir Jankélévitch (valamint Jacques Derrida és Paul Ricœur) megbocsátásfilozófiájának ismertetését 2016-ban megjelent könyvének bevezetésében. Majd hozzát teszi: elmerülve e szövegekben egyre inkább „kételyünk támad, hogy a huszadik század egyáltalán befejeződött-e”,² illetve lassan az a meggyőződés lesz úrrá rajtunk, „hogy az a század már nem ér véget soha”.³ És valóban, ezt az életérzést még a történelem végéről szóló Fukuyama-féle diagnózis és a liberális demokráciák diadaláról szóló optimista előrejelzés sem írta felül. Napjainkban pedig egyre inkább úgy tűnik – és immár nemcsak a megbocsátásszövegekkel való foglalkozás miatt –, hogy az elmúlt század sötét árnya nemhogy oszlana, hanem a történelmi és társadalmi vétkek kategóriában mérhető igazságtalanságok látnak újból napvilágot, mutatnak oksági összefüggéseket a múlt rendszerszintű vétkeivel, és teremtenek újból megbocsátásra, kienesztelődésre, megbékélésre ráutalt helyzeteket.⁴

¹ Visky S. Béla: *A filozófia keresztje. A megbocsátás problémája Vladimir Jankélévitch morálfilozófiájában*. Exit Kiadó, Kolozsvár 2016, 9.

² Uo.

³ Uo.

⁴ E rövid írás keretei csupán azt teszik lehetővé számomra, hogy egyházi életünk és a teológiai tudományművelés jelenlegi kontextusának újabb, de el nem hanyagolható aspektusát próbáljam bemutatni, amely rávilágít arra, hogy a megbékélés és a megbocsátás ethoszának követelményei nemcsak a múlt történéseire, de jelen dolgainkra is érvényesek. Szeretettel köszöntöm e tanulmánnyal a 65. születésnapját ünneplő Visky S. Béla tanártársamat, azt az erdélyi teológust, akinek munkássága ebben a vonatkozásban is nagy jelentőséggel bír, és kiemelt érzékenységgel viszonyul „a posztmodern világ releváns etikai kérdései” iránt. Vö. Ősz Sándor Előd: Visky Sándor Béla laudációja [a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje kitüntetés átadása alkalmából]. In: *Református Szemle*, 118. (2025/5–6), (588–591) 590.

Tény, hogy ama rövid huszadik századra, majd a liberális democráciákban való átmenet kitörő öröme ma már csak azok az értelmiségiek emlékeznek, akik megfelelő történelem- és politikatudományi ismeretekkel rendelkeznek, személyesen átérték a több mint 35 évvel ezelőtti globális és kelet-közép-európai változásokat, az azt következő évek demokratikus útkeresését, és aktívan részt kívántak venni a közélet formálásában. De ezt az optimizmust térségünkben néhány évvel az elnyomó rendszerek összeomlása után a különböző átalakulási folyamatok árnyékolták be: a történelmi tehertétel alóli kollektív önfelmentés kísérlete,⁵ a rendszerváltások nagy ígéreteinek elmaradása, az elnyomó és demokratikus politikai rendszerek közötti átmenet útjában álló személyi, mentális és strukturális akadályok⁶ kezelésének tehetetlensége, valamint a demokratikus átalakulás és az európaiság eszménye iránti fásultság. Mindez a társadalom és a közélet minden szintjén érezhetővé vált, ma pedig még inkább érezhető – és ez alól egyházaink sem kivételek. Igaz, a rendszerváltást követő első két évtized reményt adott arra, hogy a szabad democráciával és a jogállamiság kiépítésével szemben nincs alternatíva. Erre a reménységre feljogosítani látszott a politikai pluralizmus kialakításának kísérlete, a jogállamiság intézményeinek megteremtése, a viszonylagos sajtószabadság és a tömegmédiá látszólagos kiegyensúlyozottsága. Pedig ezek a strukturális-intézményes átalakítások lassabban és nehezebben haladtak, mint ahogyan azt korábbi várakozások előrejelezték. Viszont a gazdaság szerkezeti átalakításának elhúzódó következményei, a kelet és nyugat közötti szakadék fennmaradása és más előre nem látható, világméretű jelenségek továbbra is beárnyékolták az átalakulás kezdeti, euforikus hangulatát. A folyamatot tovább nehezítették és nehezítik a szélsőséges politikai magatartásformák, mint a bal- és jobboldali radikalizmus, a populizmus, az etnikai nacionalizmus újraéledése, illetve az autoriter és demokratikus politikai kormányzati formák hibrid keveredése. Nos, e régi és

⁵ Lásd Lübbe, Hermann: Kollektivschuld. Funktionen eines moralischen und juristischen Unbegriffs. In: *Rechtshistorisches Journal*, 16. (1997), (687–695) 691.

⁶ Ld. König, Helmut: Von der Diktatur zur Demokratie. In: Kohlstruck, Michael et al. (szerk.): *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. (Leviathan Sonderheft 18/1998.) Westdeutscher Verlag, Opladen–Wiesbaden 1998, (371–392) 375; Pickel, Gert: Nostalgie oder Problembewusstsein? Demokratisierungshindernisse aus der Bewältigung der Vergangenheit in Osteuropa. In: Schmidt, Siegmund – Pickel, Gert – Pickel, Susanne (szerk.): *Amnesie, Amnestie oder Aufarbeitung? Zum Umgang mit autoritären Vergangenheiten und Menschenrechtsverletzungen*. VS Verlag, Wiesbaden 2009, 129–158.

új természetű konfliktushelyzetek valóban azt a meggyőződést erősítik, hogy az elmúlt század megbékélésfilozófiai és megbocsátásteológiai szövegei továbbra is tanulsággal szolgálhatnak és újraértelmezésre, továbbgondolásra várnak.

Vallás és egyház az új kihívások kontextusában: a kollektív identitásképzés problémája

A társadalmi átalakulások folyamatainak kezdeti szakaszában a vallás, és ezzel együtt az egyházak szerepe felértékelődött. Számos elemzés próbálta történelmi érvekre és tapasztalati adatokra hivatkozva bemutatni a keresztyénség pozitív hozzájárulását a demokratizálódási folyamathoz.⁷ A keresztyén egyházak szociális és kulturális diakónia terén végzett szolgálata, az oktatásban és a közéletben betöltött növekvő szerepvállalása⁸ jó visszhangra talált, és látszólag jó alapot szolgáltatott arra, hogy a „közéleti teológia” vagy a „teológia a nyilvánosságban” (öffentliche Theologie; *Public Theology* értelmében) kategóriáiban is értelmezni lehessen az egyház és teológiai tudományművelés társadalmi átalakulásokban vállalt pozitív szerepét.⁹ De vajon egyházaink eleget tudtak tenni ezen elvárásoknak – vagy az elvárások túlzóak voltak?

A tegnapi és a mai megfigyelések közötti különbség a következőképpen írható le: míg a kelet-közép-európai, illetve délkelet-európai rendszerváltások utáni első évtizedekben a társadalmi átalakulások nehézségeit a demokratikus kultúra éretlenségével, politikai tapasztalatlansággal és a diktatúrák hosszú távú hatása-

⁷ Casanova, José: Der Ort der Religion im säkularen Europa. In: *Transit – Europäische Revue*, 27. (2004), 86–106. Vö. Raabe, Stephan: *Transformation und Zivilgesellschaft in Polen. Die Kirche als »Verbündete« der Zivilgesellschaft*. (Rapporte der Konrad-Adenauer-Stiftung 9.) Konrad-Adenauer-Stiftung, Warschau 2008, 10–16.

⁸ Ezt részletesebben kifejtettem: Fazakas, Sándor: Protestantische Identität und gesellschaftliche Gestaltungsaufgabe. Europäische Integration und »soziales Europa« als Herausforderungen des ungarischen Protestantismus. In: Jähnichen, Traugott et al. (szerk.): *Soziales Europa?* (Jahrbuch Sozialer Protestantismus 7.) Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2014, 227–224; Fazakas, Sándor: Zur Analyse gemeinsamer Erfahrungen und Defizite in Transformationsprozessen nach 1990. In: *Ökumenische Rundschau*, 71. (2022/3), 330–336.

⁹ Vö. többek között Körtner, Ulrich H. J.: *Diakonie und Öffentliche Theologie. Diakoniewissenschaftliche Studien*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2017; Huber, Wolfgang: Offene und öffentliche Theologie. In: van Oorscot, Frederike – Höhne, Florian (szerk.): *Grundtexte Öffentliche Theologie*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2015, 199–209.

ival magyarázták az elemzések, nevezetesen azzal, hogy a társadalmi-gazdasági nosztalgia, a múlt visszavételezésének óhaja és a társadalmi szervezetek, illetve a politikai vezetés hibrid formái akadályozták a demokratizálódási folyamatokat, addig a mai megfigyelések sokkal aggasztóbb képet festenek. Ezek már a liberális jogállamiságtól való tudatos elfordulásról, egyes országokban a tekintélyelvű vezetési stílus újabb tendenciáiról, a demokráciák tudatos aláásásáról vagy eróziójáról beszélnek. Mindaz, ami e problémák megmagyarázására irányul – a felelősségvállalás strukturális feltételeinek hiánya, a kollektív szereplők és csoportok szerepe az eróziós folyamatokban –, már nemcsak Kelet-Közép- és Délkelet-Európára társadalmaira vonatkozik, hanem világméretű és nemzetközi kontextusban is értelmezhető és értelmezendő. Ez felveti a kérdést, hogy milyen szerep vár a válaszokra a nagyobb igazságosság iránti igény érvényesítése vagy a civil társadalom megerősítése terén, ha egy-egy állam egyre autokratikusabbá válik, a nép újabb tekintélyelvű vezetőkre vágyik, a társadalmi igazságosság és a jogbiztonság eszközei meggyengülnek, vagy kiüresítik őket. És ezzel a kérdéskörrel összefüggésben: mikor, hol és miért nem teljesítik vagy követelik meg a vallási közösségek és az egyházak a nagyobb igazságosság, szolidaritás és átláthatóság iránti igényt a közléttől, illetve a kormányzati felelősséget vállaló közszereplőktől?

Ebben az összefüggésben egy teológiai-etikai szempontból eddig kellőképpen nem reflektált jelenségre szeretnék rávilágítani: a *kollektív identitásképzés* kérdéseire. Ez a probléma pedig újabb kérdéseket tesz indokolttá: milyen szerepet játszik a közösségi identitásképzés a leírt jelenségek kialakulásában, fenntartásában és esetleg azok ellensúlyozásában? Miért olyan sikeres az identitáspolitika, még akkor is, ha korlátai, veszélyei és egyoldalúsága egyre nyilvánvalóbbá válik? Hogyan bánnak a politikai erők választóikkal, és miért tűnik számukra hihetőbbnek egy vezető személyiség követése, mint a realitásokat meghaladó ígéretek, (át)értelmező elbeszélések kritikus megkérdőjelezése – és mindez az információk áramlásának és ellenőrzésének összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségei mellett, mint a múltban (az 1989-et megelőző időszakban)?

A kollektív identitás jelenségének vizsgálata az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb figyelmet kapott a szociálpszichológiában, a szociológiában és a politikai filozófiában. Ha eltekintünk a jelenség tudományági értelmezésének bemutatásától, megállapítható, hogy a kollektív identitást a „mi” és a „mások” közötti határok kijelölése, a saját csoport (*in-group*) felértékelése és a többi csoport

(*out-group*) leértékelése, azaz a befogadás és a kizárás jellemzi.¹⁰ Az ember társas lény, egész életét az egyéni identitásfejlődés és a csoporthoz való tartozás (*group membership*) pólusai közötti ingadozás határozza meg. Egyrészt nyelvi, kulturális és vallási környezetbe születik bele, másrészt önkéntelenül vagy nagyon tudatosan sajátítja el a különböző identitáselemeket, személyes élethelyzetétől, tudatos életmódjától, tapasztalataitól, végzettségétől, szakmájától és társadalmi körülményeitől függően. Egy dolog bizonyos: a csoporthoz vagy közösséghez való tartozás érzése, azaz a kollektív identitáselemek döntő szerepet játszanak személyiségének, önértékelésének, biztonságérzetének és önmaga és mások elfogadásának, valamint életkilátásainak fejlődésében. De az „identitás” fogalma maga is jelzi mindazt, ami az odatartozást megalapozza: mindazt, ami különleges, egyedi, és más – mind a személyes, mind pedig a kollektív identitás tekintetében. Az identitásról szóló tényleges vita azonban csak akkor kezdődik el, és akkor válik kritikusá, amikor abból az odatartozás és az elhatárolódás jellemzőit vezetjük le – azaz amikor az identitásképzés ügynökei akarják meghatározni azokat a tulajdonságokat, amelyek – feltételezhetően – az embereket egyénekként vagy egy csoport tagjaként „azonosíthatóvá” teszik, és amikor egyik vagy másik közösség ezen az alapon követeléseket támaszt, feltételeket és bizonyos jogokat követel magának, másoktól pedig ugyanezeket a jogokat és feltételeket megtagadja. Más szavakkal: a kérdés akkor válik igazán kiélezetté, amikor az identitás politikai kérdéssé válik, amikor a politikai szereplők az identitásképzés ügynökeivé válnak, amikor azt a mozgósítás eszközének tekintik – olyan eszköznek, amely ideológiai, gazdasági vagy egyéb okokból legitimálja választókerületeik, pártjaik, népeik és nemzeteik elkülönítését vagy egymástól való elhatárolását.

Ma a kontinentális Európában a bal- és jobboldali identitáspolitikák élese-
dését figyelhetjük meg, amelyek mind eléggé radikálisak, vagy a radikalizálódás
felé tartanak, és amelyek nemcsak választások alkalmával fokozódnak a nemze-
ti és nemzetközi szintéren egyaránt, de beárnyékolják az azt követő időszakot is
a törvényhozási és gazdaságpolitikai munka tekintetében. Ezt a jelenséget nem
utolsósorban Oroszország és Ukrajna, illetve Izrael és a Hamász közötti háború
ténye, ennek a valóságnak az észlelése és értelmezése szemlélteti. Sőt, az Egye-

¹⁰ Vö. Tajfel, Henri: *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge University Press, Cambridge 1982; Tajfel, Henri – Turner, John C.: *The Social Identity Theory of Intergroup Behavior*. In: Worchel, Stephen – Austin, William (szerk.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Nelson Hall, Chicago 1986, 7– 24.

sült Államok elnökválasztási kampánya és a választás kimenetele, valamint annak minden nemzeti és nemzetközi következménye még inkább felerősíti ezt az összefüggést.

Az új identitáspolitiká gyökerei és a neoliberalizmus következményei

Ennek a jelenségnek az egyik lehetséges oka az, hogy a felvilágosodás és a klasszikus liberalizmus eszméi olyan ideológiai változásokon mentek keresztül, amelyek ellentétesek eredeti szándékaikkal, és tényleges elhatárolódásra, elkülönítésre és ellenségképek létrehozására irányultak, ami végső soron egész csoportok vagy polgári rétegek tömeges megtevesztéséhez vezetett. Ez megfigyelhető ott is, ahol egyébként konzervatívnak nevezett politikai erők rendelkeznek kormányzati hatalommal, mint például néhány kelet-közép- vagy délkelet-európai országban. A polgárok nap mint nap szemtanúi lehetnek annak, amit a társadalomfilozófus Samir Gandesha felvet: a neoliberalizmus legalább három dimenziót ölel fel: a jövedelmek alulról felfelé történő újraelosztását, a deregulációt és privatizációt, valamint a szociális állam lebontását.¹¹ Ennek következtében a korábban az államra és intézményeire háruló felelősséget az egyénre ruházza át: a dereguláció és az újraelosztás kedvezményezettjeire, akiket bizonyos, többnyire ideológiai vagy politikai kritériumok alapján választanak ki. Az állam ezeket az egyéneket érdekelt felekké teszi. Az állam, illetve az állam által még ellenőrzött gazdasági vagy politikai erők pedig profitálnak a sikerükből. Az egyén szerepe a társadalmon belül megváltozik: már nem az érdekli, hogy (közösségben és közösségi szinten) kritikus és elszámoltatható ellenőrzést gyakoroljon a társadalmi intézmények működése és az állam teljesítménye felett, esetleg ellenzékként szálljon szembe a rendszerrel, ahogyan az a klasszikus, felvilágosodás utáni, polgári társadalmakban történt és a szabadelvű demokráciákra jellemző volt. Az egyén itt már nem önálló erkölcsi és politikai véleményalkotásra képes személy, hanem a társadalmi intézmények vagy az állam kiterjesztett, felhatalmazott, de ugyanak-

¹¹ Gandesha, Samir: Understanding Right and Left Populism. In: Morelock, Jeremiah (szerk.): *Critical Theory and Authoritarian Populism*. University of Westminster Press, London 2018, (49–70) 65.

kor magára hagyott karja. A cél az egyén önmegvalósítása, és ez paradox módon az egyén szabadságára, autonómiájára és méltóságára, azaz a felvilágosult, liberális elvekre hivatkozva történik. Az ilyen egyén lesz az adott politikai és gazdasági rendszer fennmaradásának és túlélésének biztosítója.¹² Az ilyen egyének a saját céljaikat követik, a saját önmegvalósításuk forog kockán – már nincsenek közös céljaik vagy közös érdekeik a másik egyénnel vagy az egyének csoportjával. Sorsuk az elszigeteltség, az atomizálódás. Ahhoz, hogy legyőzzék saját magányosságukat és bizonytalanságukat – hiszen végső soron közösségi lények¹³ –, szükségük van a közösséghez való tartozás érzésére, [újabb] identitásra, amely feloldja ezt a magányosságot, és egyben kötődést ígér, miközben látszólag megőrzi önmegvalósításukat. Minél inkább érvényesül ez a fajta individualizmus, amely lényegében tárgyiasítja az egyént (vagy leértékeli azzal, hogy eszközzé teszi), annál inkább fennmarad a kollektíva – és a „vezető”, pontosabban a „vezér” vagy „tekintély” iránti igény,¹⁴ aki segít nekik alkalmazkodni a meglévő rendhez, vagy szélsőséges esetben annak irracionalitásához. Ennek az identitásnak – Samir Gandesha szerint a „neoliberális személyiségnek”¹⁵ – a sajátossága abban áll, hogy gyűlöli a különbségeket, miközben arra hivatkozik, hogy „más” lehet, mint a többiek; az egyéneket összetartó erő nem a közös cél, a közös felemelkedés, az értelmes megállapodás az együttélés rendjéről, hanem a romantikus, mitikus vagy állítólagos történelmi tulajdonságokra és jellemzőkre való hivatkozás, amely megkülönbözteti őket környezetüktől (az out-csoportoktól). Ezek az jellemzők többnyire áltörténelmi tapasztalatok, amelyekre mind a bal-, mind a jobboldali identitáspolitika hivatkozik. Az univerzális értékekre, mint például az emberi jogok egyetemességére

¹² Vö. Gandesha, Samir: *Understanding Right and Left Populism*, 65; Stögner, Karin: *Authoritärer Charakter und Identitätspolitik: Vom Hass auf Differenz zum Identitätswang*. In: Stahl, Andreas et al. (szerk.): *Konformistische Rebellen. Zur Aktualität des autoritären Charakters*. Verbrecher Verlag, Berlin 2020, (265–280) 269–270.

¹³ Vö. Fukuyama, Francis: *Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. Farrar – Straus and Giroux, London 2018, 120.

¹⁴ Vö. Körösnéyi András: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Budapest 2015, 417–422; Fazakas, Sándor: *Sehnsucht nach Autorität und die soziale Wirklichkeit der Kirche*. In: Fazakas, Sándor – Plasger, Georg (szerk.): *Autorität und autoritäre Strukturen. Reflexionen aus reformiert-theologischer Perspektive*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2024, (21–36) 30–35.

¹⁵ Gandesha, Samir: *The Neoliberal Personality*. In: *Logos. A Journal of Modern Society & Culture*, 16. (2017/1–2). <https://logosjournal.com/article/the-neoliberal-personality/> (2026. február 21.)

való hivatkozás kizárt, ehelyett saját álláspontjuk általánosságát keresik. A szolidaritás tehát nem az egyetemes értékekre való hivatkozással érhető el, hanem a kollektíva közös (például etnikai, nemzeti, kulturális, vallási vagy szexuális jelleget) jellemzőire való hivatkozással. Viszont a „saját” tapasztalatokra és jellemzőkre való hivatkozás végül intellektuális provincializmushoz, önértékelési zavarokhoz és öngazságosságához vezet, amely kizár minden kritikát. Az ilyen identitás kompenzálni próbál: tiszteletet követel a saját „másság” vagy a saját identitás számára a gazdasági vagy politikai egyenlőtlenségek fényében, miközben kulturális háborút hirdet a „másik mássága” iránt, jól tudva, hogy a gazdasági háborút nem nyerheti meg. Az ilyen identitáspolitikát középpontjában nem az általánosan elismert „én” értéke áll – az én csupán a csoport identitásának képviselője, nem az egyén saját identitásának megnyilvánulása. Lényegében egy csoport identitásáról van itt szó, és ezzel együtt az adott csoport méltóságáról, büszkeségéről, biztonságáról és elismerés iránti vágyáról, amelyeket minden valós vagy vélt fenyegetés vagy hátrányos megkülönböztetés ellen védeni kell.¹⁶

A vallás mint projekciós felület vagy eszköz az identitáspolitiká számára

Ha azonban az identitáspolitikát vallási szempontból vizsgáljuk, és azt kérdezzük, hogy az egyes vallási közösségek vagy felekezetek milyen szerepet játszanak az „idegen” vagy „másik” csoporttal szembeni előítéletek kialakulásában vagy enyhítésében, akkor az európai társadalmak összehasonlításakor árnyalni kell a képet. Gert Pickel, a lipcsei teológiai kar vallásszociológusa egy 2019-es KONID-felmérésen alapuló elemzése¹⁷ alapján feltűnő következtetésre jut: azt állítja, hogy az európai társadalmakban a vallási közösséghez való tartozás jelentős szerepet játszik a társadalmi identitás kialakulásában. Ez abban nyilvánul meg, hogy bizonyos vallási közösségek „negatív projekciós felület”¹⁸ szerepét töltik be,

¹⁶ Vö. Pickel, Gert: Kollektive religiöse Identitäten als Zentrum rechter Identitätspolitik? In: *Ethik und Gesellschaft*, 1. (2020), (1–40) 6–8.

¹⁷ Vö. Pickel, Gert: *Kollektive religiöse Identitäten*, 12–27; *KONID Survey 2019 – the quantitative project about identity and civil society. Comparative survey results for Germany and Switzerland*. <https://resic.info/konid-the-quantitative-project/> (2026. február 21.)

¹⁸ Vö. Pickel, Gert: *Kollektive religiöse Identitäten*, 9, 27.

azaz egy-egy vallási közösségre kerül kivetítésre azok vélt vagy valós jelleme, akik dogmatikus, fundamentalista, radikalizálódott vallási magatartásuk miatt fenyegetettségérzetet vagy félelmet keltenek a többségi társadalomban. Vagyis, a radikalizálódott vagy fanatikussá vált és agresszív magatartást tanúsító egyén magatartásáról következtetnek vissza, általánosítva, az adott egyén vallására, vallási közösség jellemzőire és a közösség vallási kultúrájára. Ebben az értelemben egyértelműen meghatározott ellenséges csoportoknak tekintik őket, amelyek fenyegetést jelentenek a többségi társadalomra. A negatív vagy lekicsinylő tulajdonságok feltételezése vagy tényleges azonosítása, a veszélyeztetettség és a fenyegetettség érzése oda vezethet, hogy leértékeli, elutasítja vagy kirekeszti bizonyos vallások követőit, például a muzulmánokat, akár mélyen gyökerező ellenszenv, akár a médiában megjelenő, aktuális konfliktusokról, beilleszkedési problémákról vagy terrorcselekményekről szóló riportok miatt. Ez a jelenség Kelet-Közép-Európában is megfigyelhető, bár többnyire más vallásokkal való tényleges együttélés és valós kapcsolatok nélkül: a muzulmánellenes hangulat időnként felhangosításra kerül, de jelentős muszlim közösségek jelenléte és a velük való érintkezés valós tapasztalata nélkül, csupán állítólagos, a keresztyén társadalomra leselkedő fenyegetettségére hivatkozva.

Azonban a vallási közösségek kollektív identitást feltételező és azt egy másik csoportnak tulajdonító mechanizmusa másképp is alakulhat. Kelet-Közép-Európa közelmúltja és újkori történelme azt mutatja, hogy a politikai erők gyakran jelentős szerepet tulajdonítottak vagy tulajdonítanak a történelmi egyházaknak a kollektív identitás kialakításában, gyakran etnonacionalista, antimodernista, demokráciakritikus vagy akár nyugatellenes éllel. Ez egyaránt vonatkozik a régió protestáns, római katolikus és ortodox egyházaira. Ez nem meglepő, hiszen a múltban, különösen az elnyomás, az államiságok szétesése vagy a régió nemzetállamainak évtizedekig, akár évszázadokig tartó megszűnése idején – például a török hódítások, az Osztrák–Magyar Monarchia terjeszkedése vagy a náci Németország és a Szovjetunió paktuma és háborúja idején – gyakran hárult a nemzeti egyházakra az a szerep, hogy keretet biztosítsanak a nemzeti önazonosság megélése és a kulturális identitások kialakulása/kialakítása és megőrzése számára.¹⁹

¹⁹ Ld. ehhez Meyer, Lukas David: *Öffentliches Christentum im europäischen Ernstfall. Ein Vergleich kirchlicher Europamodelle aus sozioethischer Perspektive.* (ÖTh 43.) Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2023.

Ezen történelmi háttér fényében nem meglepő, hogy a politika és az állam bizonyos körülmények között – esetleg jogi vagy pénzügyi kiváltságok biztosításával – kiemelt szerepet szánt vagy szán az egyházaknak a közösségi identitás kialakításában. Az egyházakat adott esetben eszközként használják olyan identitás-politika folytatására, amely kompenzálja a strukturális, gazdasági és társadalmi különbségek okozta elégedetlenséget és a nyugati társadalmakkal szembeni kisebbségérzeteket, és amelynek célja a Nyugattól eltérő politikai orientáció vagy akár az imperialista háborús érdekek ideológiai támogatása.

Az egyház(ak) számára azért is nehéz felismerni e kihívásból fakadó veszélyt, mert saját önértékelését érinti a kérdés. Hiszen az az egyház, (a) amelyet az 1990-es évek előtt hosszú ideig kizártak a társadalom szolgálatából és a közéletből, a megváltozott társadalmi-politikai légkörben már nem az állammal szembeni versenytársként vagy ideológiai ellenfélként, hanem a közösség jólétéért küzdő, nagyra becsült partnerként tekinthetett magára; (b) immár konkrétan és nyíltan elkötelezheti magát a keresztyén értékek és erkölcs előmozdítása, valamint küldetéséből fakadó (pl. oktatási vagy diakóniai) feladatainak megvalósítása mellett; (c) nem utolsósorban pedig jogosnak véli az igényt, hogy ha már felelősséget vállal a közösségi élet jólétéért és minőségéért, és ez tényleges szolgálatokban és intézményes keretekben nyilvánul meg, akkor jogosult legyen állami támogatások és források „lehívására”, és végre „így” teljesíthesse ezt a „küldetést”.²⁰

Ez a veszély akkor válik igazán akuttá, amikor a politikai hatalom képviselői a saját világnézetükhöz kívánják az egyházak identitásalkotó funkcióját igénybe venni – méghozzá egyre populistább, radikalizálódóbb és a demokrácia játékszabályait sajátosan átértelmező vagy relativizáló politikai légkörben, és amikor az

²⁰ De pontosan ez az a pont, ahol a kollektív identitásképződés csapdája nehezen átlátható, és az egyház történelmi tapasztalatai és önértelmezése miatt dilemmával szembesül. Hiszen az aktuális hatalmi politikát nem érdekli a vallás tartalma – és így a keresztyénség spirituális-teológiai tartalma sem. Titokban vagy nyíltan bevallva: a keresztyénség a politikacsinálók számára csak politikai termék. De a protestáns keresztyénséggel éppen azon a területen számol, amely politikájának középpontját képezi: a kollektív identitás erősítésében, egy homogén nemzet vagy nemzetállam létrehozásában etnikai-kulturális alapon, az állítólag ellenséges vagy káros erők azonosításában, a „ők” és „mi”, az ellenség és a barát, a „korrupt elit” és „igazi nép” között, a folyamatos elhatárolódások követeléseiben, a liberális eszmék vagy másként gondolkodók elleni küzdelemben. Vö. Priester, Karin: Wesensmerkmale des Populismus. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 62. (2012/5–6), 3-9; Polke, Christian: Populismus als Herausforderung für die demokratische Zivilgesellschaft. Eine ethisch-theologische Perspektive. In: *Zeitschrift für evangelische Ethik*, 62. (2018/3), 200–212.

egyház az egyre inkább elmélyülő konfliktusban túsul esik az adott társadalom és a hatalmi politika között, amely elvhűséget és együttműködést követel cserébe az állam biztosította jogi és gazdasági biztonsáért. Vagyis az ilyen (elhatárolódásra épülő) identitáspolitika ellensúlyozni hivatott azt a jelenséget és frusztráltságot, amelyet sem az Európai Unió keleti bővítése nem oldott meg, de a nemzetállamok unión belüli szuverenitásigénye sem; nevezetesen a „központ és periféria” tünetét.²¹ De felmerül a kérdés, hogy más egyházak és társadalmak Európa más, diktatúráktól történelmileg megkímélt vagy szabadabb térségeiben és a globális világban nem lehetnek-e kitéve ennek a veszélynek, vagyis az identitáspolitikai eszközítésnek, és ők teljesen mentesek lennének-e a politikai-ideológiai meggyőződések egyoldalúságától, a divatos gondolkodásmódtól vagy a gondolkodási sémáktól, illetve bizonyos témák tabuizálásától.

A megoldás felé: a megbékélés ethoszának transzformatív ereje

Azért, hogy az egyházak ne kerüljenek ilyen „identitáscsapdába”,²² és el tudják hárántani a politika eszközzé tevő kísérleteit, egyrészt tisztában kell lenniük azzal, hogy a múltban nemcsak kulturális identitások hordozói voltak (és ennek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni), hanem gyakran az önszerveződés, a demokratikus öngazgatás és önkormányzatiság szigetei is, különböző meggyő-

²¹ A közép-kelet- és délkelet-európai társadalmak szemszögéből nézve az úgynevezett „központ–periféria szindróma” (más néven a *Wallerstein-elmélet*) ad magyarázatot a fenti jelenségre. Ez azt jelenti, hogy az egyesült vagy egységesülő Európa középpontjában lévő gazdaságilag erős államok – Franciaország vagy Németország – hihetetlenül erős, a felszínen alig észrevehető nemzetállami identitással rendelkeznek, magabiztos nemzetállami érdekek mentén cselekszenek és működnek, míg a periférián lévő országok továbbra is olcsó munkaerőpiacnak és egyben drága értékesítési piacnak tekinthetők. A központ és a periféria közötti jóléti különbségek – a monopolizációs érdekek miatt – állandók maradnak, de a szövetségi gondolat révén hosszú távon el lehet fedni őket... Aligha lehet megbecsülni, hogy mikor és miként jön létre valódi szolidaritás az egyes nemzetállamok között, illetve a központ és a periféria között (annak ellenére, hogy az utóbbi időben EU-s fejlesztési források tényleg folyósításra kerültek a térség országai számára). Vö. Wallerstein, Immanuel: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010.

²² Sen, Amartya: *Die Identitätsfalle. Warum es keinen Krieg der Kulturen gibt*. C. H. Beck Verlag, München 2007. Vö. Hidalgo, Oliver: *Politische Theologie. Beiträge zum untrennbaren Zusammenhang zwischen Religion und Politik*. Springer Verlag, Wiesbaden 2018, 225–250.

zódású és beállítottágú emberek találkozásának keretei és a hatalmasságotól mentes élet oázisai. Valós tapasztalat az is, hogy az egyén nem egyetlen társadalmi kontextushoz tartozik.²³ Érdemes lenne megfontolni ennek a történelmi örökségnek (is) a potenciálját – hogy egy-egy adott egyház vagy vallásközösség miként és milyen feltételek teljesülése esetén válhat „az igazságosság terévé”.²⁴ Másrészt újra fel kell fedezni a keresztyénség dinamikus, impulzív erejét, amely nem a statikus állapotok fenntartásában volt érdekelt, hanem mindig megpróbálta átlépni a körülötte lévő világ határait, megkérdőjelezni a status quót, és ha szükséges volt, törekedett leleplezni a különböző politikai narratívákat és identitáspolitikákat. Az evangélium hirdetésének és a hit megélésének, a megbékélés-megbocsátás kultúrájának mindig is átformáló ereje volt és ilyen igénye lehet – ez az igény (és jelleg) ma sem adható fel! A szabadság, a megbékélés, a megbocsátás, a bizalom és a kölcsönösség dinamikája jelenthet megfelelő ellenszert a csoportidentitás elszigetelő-elhatároló tendenciáival szemben. A társadalmi kapcsolatok leegyszerűsítése, az önigazolás által motivált elhatárolódás, valamint a változatlanság és a feltételezett állandóság érvényességére való hivatkozás nem egyeztethető össze a keresztyén hit megélésének átformáló jellegével. Egyébként a keresztyének és ezen belül a reformátori egyházak is egyre inkább diaszpórahelyzetben találják magukat, modern társadalmakban, egy egyre idegenebb világban. Az ilyen világban nem a bezárkózás és elszigetelődés, hanem a nagyon tudatos „hídépítő szerep” megélése lehet a kiút: hídépítés és kapcsolatteremtés az egyház és a társadalom, kultúrák és nemzetek, felekezetek és vallások, valamint a különböző tapasztalatokkal rendelkező egymást követő nemzedékek között. Ez önmagában is izgalmas kihívás, azaz „keresztyén kaland”²⁵ (W. Dantine) egy nem keresztyén világban – de olyan „kaland”, amely összhangban van a reformátori egyház öku-
menicitásának igényével.

²³ Vö. Sen, Amartya: *i. m.* 38.

²⁴ Vö. Neuhäuser, Christian: Religion als Ort globaler Gerechtigkeit. In: *Zeitschrift für evangelische Ethik*, 68. (2024/4), 253–265.

²⁵ Dantine, Wilhelm: *Protestantisches Abenteuer. Beiträge zur Selbstortbestimmung der evangelischen Kirche in der Diaspora Europas*. Tyrolia – Vandenhoeck & Ruprecht, Innsbruck – Wien – Göttingen 2001; Fischer, Mario – Rose, Miriam: *Theologie der Diaspora*. Studiendokument der GEKE zur Standortbestimmung der Evangelischen Kirchen im pluralen Europa. Von der 8. Vollversammlung entgegengenommen / *Theology of Diaspora*. CPCE study document to define the situation of Protestant churches in a pluralist Europe. Received by the 8th General Assembly. Evangelischer Presseverband, Wien 2019.

Az így megélt keresztyénség lehet a forrása olyan szolidaritásnak és erkölcsiségnek, amely nem abban érdekelt, hogy ellen-csoportidentitás(ok) épüljenek fel (pl. jobboldali vagy konzervatív identitáspolitika a baloldali vagy liberálisnak nevezett identitáspolitikával szemben), hanem olyan közösségi kultúra alakuljon ki, amely összekapcsolja a helyit és az egyetemet, az individualitás különlegességét és a „másik” (nép, kultúra, egyház) önazonosságának létjogosultságát, a társadalmi felelősséget és a közéleti elkötelezettséget. A reformátori etika pedig tisztában van és tisztában kell hogy legyen a társadalmi kontextusban fellelhető dinamikákkal és interakciós összefüggésekkel,²⁶ amelyek *ezt* a keresztyén önazonosságot – mint a politikailag motivált kollektív identításkonstrukciók ellenszerét – kiemelik az illúziók világából. Az ilyen keresztyén önazonosság *jelértékű* lehet Isten országának valósága számára; ebben az új környezetben derülhet ki ugyanis, hogy az együttélés rendjében – megfelelő impulzusok, kölcsönhatások révén – az emberek nemcsak motiváltabb elkötelezettségre jutnak az együttélés terén, hanem olyan struktúrák és háttérfeltételek megteremtésében is érdekeltnek lesznek,²⁷ amelyek képesek több felelősségvállalásra ösztönözni és a békességkeresés, megbékélés-kiengesztelődés tereit megteremteni. Hogy ez ténylegesen miként válhat valósággá, az a helyi adottságok elemzésétől, a kontextusok és a dinamikák érzékeny vizsgálatától, a párbeszédre (és – a Második Helvét Hitvallás szellemében – a „jobbba taníttatás”-ra) való nyitottságtól és nem utolsósorban a megbocsátás és megbékélés kultúrájának igényétől függ.

²⁶ További információk: Fazakas, Sándor: From Collective Sin to Collective Reconciliation. Some Aspects of the Church's Involvement and Role in the Development of Historical and Social Sin and the Process of Reconciliation. In: Enxing, Julia – Gautier, Dominik (szerk.): *Satisfactio: über (Un-)Möglichkeiten von Wiedergutmachung*. (Ökumenische Rundschau, Beiheft 122.) Evangelischer Verlagsanstalt, Leipzig 2019, 134–153.

²⁷ Vö. Beck, Valentin: *Eine Theorie der globalen Verantwortung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. 2019, 96–127.

A kötet szerzői

- Bacsó István lelkipásztor (Székelytamásfalvi Református Egyházközség). E-mail cím: realbacso@yahoo.com
- Balázs Gergő lelkipásztor (Bogártelki Református Egyházközség). E-mail cím: gergobalazs8@yahoo.com
- Balogh Csaba egyetemi tanár (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: csbalogh@proteo.hu
- Benkő Tímea egyetemi adjunktus (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: benkotim@yahoo.com
- Bogárdi Szabó István ny. püspök, egyetemi tanár (Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar). E-mail cím: szajuz@gmail.com
- Borsi Attila János református lelkipásztor, tudományos főmunkatárs (Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar). E-mail cím: borsi.attila@kre.hu
- Buzogány Dezső egyetemi tanár (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: dezsobuzogany@gmail.com
- Czire Szabolcs egyetemi docens (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: cziresza@proteo.hu
- Csanádi Viktor Holló lelkipásztor, hiedelemkutató (Népi Hiedelmek Múzeuma). E-mail cím: csanadi.viktor@gmail.com
- Csepregi András evangélikus lelkipásztor, egyetemi docens (Wesley János Lelkészképző Főiskola). E-mail cím: csepregi.andras@fasori.hu
- Debreczeni István lelkipásztor (Egeresi Református Egyházközség). E-mail cím: istvan_debreczeni@yahoo.com
- Éles Éva egyetemi adjunktus (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: eleseva@proteo.hu
- Fazakas Sándor egyetemi tanár (Debreceni Református Hittudományi Egyetem). E-mail cím: fazakass@drhe.hu
- Füsti Molnár Szilveszter egyetemi tanár (Sárospataki Református Hittudományi Egyetem). E-mail cím: fusti@tirek.hu
- Gaál Botond ny. egyetemi tanár (Debreceni Református Hittudományi Egyetem), Széchenyi-díjas teológus, a MTA doktora. E-mail cím: bgaal@drk.hu

Geréb Zsolt ny. egyetemi tanár (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: zsgereb@proteo.hu

Homoki Gyula egyetemi adjunktus (Sárospataki Református Hittudományi Egyetem). E-mail cím: homoki.gyula@srhe.hu

Horváth Levente egyetemi adjunktus (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: lhorvath@proteo.cj.edu.ro

Juhász Tamás ny. egyetemi tanár (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: juhasztamas.erdely@gmail.com

Kállay Dezső egyetemi adjunktus (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: kallay@proteo.hu

Kató Szabolcs-Ferencz egyetemi docens (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: katoszabolcs@yahoo.com

Kiss Jenő egyetemi tanár (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: kissjeno@proteo.hu

Kolumbán Vilmos József püspök, egyetemi tanár (Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: vkolumban@proteo.hu

Koppándi Botond Péter egyetemi docens (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: koppandi@proteo.hu

Kovács Ábrahám egyetemi tanár (Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar). E-mail cím: kovacs.abraham@drhe.hu

Kovács Krisztián egyetemi docens (Debreceni Református Hittudományi Egyetem). E-mail cím: tubalkain77@gmail.com

Kovács Sándor egyetemi tanár, rektor (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: sandorkovacs@unitarius.org

Kurta József könyvtáros (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: toboz@proteo.hu

Lészai Lehel egyetemi docens (BBTE Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar). E-mail cím: lehel.leszai@ubbcluj.ro

Nagy Károly Zsolt főiskolai tanár (Sárospataki Református Hittudományi Egyetem). E-mail cím: nagy.karoly.zsolt@srta.hu

Németh Tamás egyetemi tanár (Pápai Református Teológiai Akadémia). E-mail cím: ntamas.prta@gmail.com

Ősz Sándor Előd egyetemi adjunktus, levéltáros (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár). E-mail cím: oszsandor-elod@gmail.com

Papp György egyetemi docens (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: pgyvdm@yahoo.co.uk

Pethő Sándor egyetemi tanár (Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar). E-mail cím: petho.sandor@gmail.com

Rácsok Gabriella egyetemi docens (Sárospataki Református Hittudományi Egyetem). E-mail cím: gracsock@titek.hu

Rezi Elek ny. egyetemi tanár (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: rezielek@proteo.cj.edu.ro

Simon János lelkipásztor (Kolozsvár-Bulgáriatelepi Református Egyházközség). E-mail cím: simonjani@gmail.com

Somfalvi Edit egyetemi adjunktus (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: edit.somfalvi@gmail.com

Székely József lelkipásztor (Kolozsvár-Alsóvárosi Református Egyházközség). E-mail cím: szekelyjozsef@proteo.hu

Tasnádi István egyetemi tanársegéd, levéltáros (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár). E-mail cím: tasnadiistvan1@gmail.com

Tódor Csaba egyetemi adjunktus (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet). E-mail cím: todorcsaba@proteo.hu

Ungvári Zrínyi Imre ny. egyetemi előadótanár (BBTE Történelem és Filozófia Kar). E-mail cím: iungvari@gmail.com

Zamfir Korinna egyetemi tanár (BBTE Római Katolikus Teológia Kar). E-mail cím: kori_zamfir@yahoo.com

Tartalom

Előszó (Kovács Sándor).....	7
Tabula gratulatoria	9
Bacsó István: Teodicea másképp.....	11
Balázs Gergő: A zsinagóga és a páli misszió	21
Balogh Csaba: A méd Dárius?.....	36
Benkő Tímea: Áldó hatalmak oltalmában – Dietrich Bonhoeffer karácsonyi-újévi éneke?.....	54
Bogárdi Szabó István: Tézisek a lelkészképzésről.....	66
Borsi Attila János: Van a reménységnek politikuma?.....	76
Buzogány Dezső: Egyházi törvények Felső-Magyarországon 1667-ből.....	88
Czire Szabolcs: Tamás evangéliuma 30.....	97
Csanádi Viktor Holló: Túlvilági keresztelő. Rítus a hit és a hiedelem határán ...	112
Csepregi András: Krisztus közösségének láthatósága és láthatatlansága Dietrich Bonhoeffer <i>Követés</i> című könyvében.....	124
Debreczeni István: A szenvedés és a jó élet dialektikája Miroslav Volf teológiájában	138
Éles Éva: Párnát a pusztulásnak	156
Fazakas Sándor: Az identitáspolitika csapdájában.....	171
Füsti-Molnár Szilveszter: Credo ut intelligam, et vive – a <i>homoousios</i> mint az egyház performatív igazsága.....	184
Gaál Botond: Az új típusú „tiszteletes és tudós” lelkipásztor.....	197
Geréb Zsolt: A vallástörténeti iskola hatása az erdélyi református teológiai irodalomra	207
Homoki Gyula: „Potest ecclesia donare delictum, sed non faciam...”	218
Horváth Levente – Horváth Mária: Relációs-etikai „játék és alap”	235
Juhász Tamás: Filioque	248
Kállay Dezső: A megigazulás és megbékélés viszonya a páli teológiában.....	259
Kató Szabolcs Ferencz: Emlékezni a jövőre.....	274
Kiss Jenő: Az Isten Igéjéről való beszéd pontossága – kritikai vizsgálat.....	290

Kolumbán Vilmos József: A Marosi Református Egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak fizetése 1782-ben	306
Koppándi Botond Péter: A „vízzel való szent megmosódástól” az „egy, örök, igaz Isten” nevéig.....	324
Kovács Ábrahám: Megújulás. Eltérő ekkleziológiák, krisztológiák és dogmák, de közös célok.....	345
Kovács Krisztián: „Hogyne dicsérném az Istent zengedező énekkel...”	361
Kovács Sándor: Jókai Mór vallásos világa	373
Kurta József Tibor: „Nagy Borostás Vakmerő Cél” – stratégia a férfiak megszólítására	384
Lészai Lehel: Jézus megkeresztelése a Mt 3,13–17-ben	397
Nagy Károly Zsolt: „Sarkány ellen sarkányfű...”	408
Németh Tamás: Jöjjen el a te országod	422
Ősz Sándor Előd: Galambod református lelkészei	436
Papp György: Löwisohn Salamon: egy kevésbé ismert zsidó tudós portréja	448
Pethő Sándor: Húsz gondolat Nietzsche <i>Zarathusztrájáról</i>	465
Rácsok Gabriella: A fogyatékoság mint próbakő: a magyarázattól a hűségig	481
Rezi Elek: A vallásfilozófia az unitárius lelkészképzésben	494
Simon János: A lelkigondozói titoktartás felelőssége: az abszolút és relatív titoktartás dilemmája	506
Somfalvi Edit: A Heidelbergi Káté mint a Magyar Református Egyház legkisebb közös többszöröse	523
Székely József: A hitvallásos mérlegelés szerepe a prédikáció megszületésében.....	533
Tasnádi István: Szigeti Gyula István püspök élete és munkássága.....	545
Tódor Csaba: Az adottság fogalma Jézus gyógyításában	559
Ungvári Zrínyi Imre: A megbocsátás értelméhez vezető út	573
Zamfir Korinna: Törésvonalak a kereszteny világban Ukrajna orosz inváziója kapcsán.....	585
Visky Sándor Béla publikációi	607
A kötet szerzői	617

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának
nyomdájában

Felelős vezető: Dávid Zoltán

Korrektúra: Szabó Beáta

Számtógépes tördelés: Czirmay Ágnes

Nyomdai ívek száma: 39